

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

تحول مشارکت بنگلادش
در تجارت و زنجیره ارزش جهانی
باتاکید بر صنعت پوشاک و نساجی

بانک توسعه آسیایی و بانک توسعه اسلامی

مترجمان:

مهدی مشفق

رضا موسایی

انشارات
دانشگاه امام صادق علیه السلام

عنوان: تحول مشارکت بنگلادش در تجارت و زنجیره ارزش جهانی با تأکید بر صنعت پوشاک و نساجی

مؤلفان: بانک توسعه آسیایی و بانک توسعه اسلامی

مترجمان: مهدی مشفق - رضا موسایی

ناشر: دانشگاه امام صادق علیه السلام

صفحه آرا: رضا عبداللهی بجنندی

طراح جلد: محمد حسین سروری فر

نمایه سازی و ناظر نسخه پردازی و چاپ: رضا دیبا

چاپ و صحافی: چاپ سپیدان

چاپ اول: ۱۴۰۳ قیمت: ۳/۵۰۰/۰۰۰ ریال

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۳۸۱-۰۲۲-۰

فروشگاه مرکزی: تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان فخررازی و خیابان دانشگاه، مجتمع پارسا، همکف، واحد ۳ و ۲
تلفن: ۶۶۹۵۴۶۰۳ - تلفن مرکز پخش: ۰۹۱۰۶۰۶۷۴۱۱
فروشگاه کتاب صادق: تهران: بزرگراه شهید چمران، بل مدیریت، ضلع شمالی دانشگاه
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵ • کد پستی: ۰۱۴۶۵۹۴۳۶۸۱ • تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
فروشگاه اینترنتی: <https://press.isu.ac.ir> • E-mail: pub@isu.ac.ir

عنوان و نام پدیدآور: تحول مشارکت بنگلادش در تجارت و زنجیره ارزش جهانی با تأکید بر صنعت پوشاک و نساجی / بانک توسعه آسیایی و بانک توسعه اسلامی؛ مترجمان مهدی مشفق و رضا موسایی.

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ۱۴۰۳.

مشخصات ظاهری: ۲۱۴ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۳۸۱-۰۲۲-۰

شناسه افزوده: مشفق، مهدی، ۱۳۵۹- مترجم

شناسه افزوده: موسایی، رضا، ۱۳۷۶- مترجم

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

شماره کتابشناسی ملی: ۹۶۰۴۲۴

تمام حقوق محفوظ است، هیچ بخشی از این کتاب بدون اجازه مکتوب ناشر قابل تکثیر یا تولید مجدد به هیچ شکلی از جمله چاپ، فتوکپی، انتشار الکترونیکی، فیلم و صدا و انتقال در فضای مجازی نمی باشد.
این اثر تحت پوشش قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان ایران قرار دارد.

فهرست اجمالی

سخن ناشر	۱۳
مقدمه مترجمان	۱۵
پیشگفتار	۱۷
قدردانی	۲۱
اختصارات	۲۳
نکات برجسته	۲۷
فصل اول: مقدمه	۳۹
فصل دوم: اقتصاد کلان و صادرات	۴۵
فصل سوم: مشارکت در زنجیره ارزش جهانی	۵۹
فصل چهارم: متنوع‌سازی، تخصصی‌سازی و ادغام	۹۹
فصل پنجم: خروج از جمع کشورهای کم‌رتوسعه یافته، فرسایش ترجیحات و تنوع بخشی جغرافیایی	۱۳۵
فصل ششم: دیجیتالی‌سازی و تحول اقتصادی در بنگلادش	۱۴۹
فصل هفتم: جمع‌بندی	۱۸۷
پیوست‌ها	۱۹۵
منابع	۲۰۱
نمایه	۲۰۷

فهرست تفصیلی

سخن ناشر	۱۳
مقدمه مترجمان	۱۵
پیشگفتار	۱۷
قدردانی	۲۱
اختصارات	۲۳
نکات برجسته	۲۷
۱. اقتصاد کلان و صادرات	۲۷
۲. مشارکت در زنجیره‌های ارزش جهانی	۲۸
۳. متنوع‌سازی، تخصصی‌سازی و ادغام	۳۱
۴. خروج از فهرست کشورهای کمتر توسعه‌یافته، فرسایش ترجیحات و تنوع جغرافیایی	۳۳
۵. دیجیتالی‌سازی و تحول اقتصادی	۳۵
فصل اول: مقدمه	۳۹
فصل دوم: اقتصاد کلان و صادرات	۴۵
فصل سوم: مشارکت در زنجیره ارزش جهانی	۵۹
الف) تجزیه صادرات (تجزیه صادرات ناخالص به شرایط ارزش افزوده مختلف)	۶۰
ب) مشارکت در زنجیره ارزش جهانی	۶۸
پ) طول و جایگاه زنجیره ارزش جهانی	۸۲

فصل چهارم: متنوع‌سازی، تخصصی‌سازی و ادغام	۹۹
الف) متنوع‌سازی	۱۰۱
ب) تخصصی‌سازی و رقابت‌پذیری	۱۰۷
پ) ادغام	۱۲۴
فصل پنجم: خروج از جمع کشورهای کم‌توسعه‌یافته، فرسایش ترجیحات و تنوع‌بخشی جغرافیایی	۱۳۵
فصل ششم: دیجیتالی‌سازی و تحول اقتصادی در بنگلادش	۱۴۹
الف) مفهومی‌سازی تحول اقتصادی	۱۵۲
ب) الگوهای تحول ساختاری بنگلادش	۱۵۷
پ) توسعه دیجیتال و تجارت دیجیتال در بنگلادش	۱۶۷
۱. تجارت دیجیتال در بنگلادش	۱۶۷
۲. دیجیتالی‌سازی اقتصاد و بخش‌های فرعی	۱۷۱
ت) دیجیتالی‌سازی و تحول اقتصادی در بنگلادش: شواهد از بنگاه‌های تجاری	۱۷۷
ث) یافته‌های کلیدی و توصیه‌هایی به سیاست‌گذاران	۱۸۲
فصل هفتم: جمع‌بندی	۱۸۷
پیوست‌ها	۱۹۵
پیوست ۱: اقتصاد در پایگاه داده و ستانده چندمنطقه‌ای ADB	۱۹۵
پیوست ۲: بخش‌های مختلف در پایگاه داده و ستانده چندمنطقه‌ای ADB	۱۹۸
منابع	۲۰۱
نمایه	۲۰۷

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱-۶: مزیت نسبی آشکار ۱۰ محصول برتر بنگلادش، ۲۰۲۰ ..... ۱۶۵
- جدول ۲-۶: نشانگرهای توسعه دیجیتال ۱۶۸
- جدول ۳-۶: نرخ دیجیتالی سازی هر بخش، ۲۰۲۱ ..... ۱۷۴
- جدول ۱-۷: بخش‌های دارای مزیت نسبی آشکار شده در بنگلادش و نشانگرهای
زنجیره ارزش جهانی و ادغام آن‌ها، ۲۰۲۱ ..... ۱۸۹

فهرست شکل‌ها

- شکل ۱-۱: نمایش شماتیک از جدول داده و ستانده چندمنطقه‌ای ADB ۴۱
- شکل ۱-۲: نرخ رشد تولید ناخالص داخلی واقعی بنگلادش، ۱۹۸۰-۲۰۲۷ (درصد) ... ۴۶
- شکل ۲-۲: شبکه جهانی صادرات کالا، ۲۰۱۶-۲۰۲۰ ..... ۴۹
- شکل ۳-۲: تجزیه صادرات ناخالص، بنگلادش، سال‌های متفاوت ۵۱
- شکل ۴-۲: متنوع‌سازی به صادرات کالا، اقتصادهای منتخب، ۲۰۰۵، ۲۰۱۰، ۲۰۱۵، ۲۰۲۰ ..... ۵۳
- شکل ۵-۲: شاخص هرفیندال - هیرشمن بخش محصولات منسوجات و نساجی با
استفاده از صادرات کالا، اقتصادهای منتخب، ۲۰۰۲-۲۰۲۰ ..... ۵۴
- شکل ۶-۲: میزان تجارت آزاد در سطوح مختلف توسعه اقتصادی، ۲۰۲۱ ..... ۵۶
- شکل ۱-۳: تجزیه صادرات به دسته‌های مختلف ارزش افزوده ۶۱
- شکل ۲-۳: تجزیه صادرات بنگلادش به انواع ارزش افزوده، ۲۰۰۰، ۲۰۰۷-۲۰۲۱
(برحسب میلیارد دلار) ۶۳
- شکل ۳-۳: ۱۰ شرکای تجاری برتر بنگلادش برحسب انواع ارزش افزوده، ۲۰۱۷-۲۰۲۱ ..... ۶۵
- شکل ۴-۳: پنج بخش برتر در بنگلادش برحسب انواع ارزش افزوده، ۲۰۱۷-۲۰۲۱ ..... ۶۷
- شکل ۵-۳: نرخ مشارکت زنجیره ارزش جهانی بنگلادش، ۲۰۰۰، ۲۰۰۷-۲۰۲۱ (درصد) ۶۹

- شکل ۳-۶: نرخ مشارکت زنجیره ارزش جهانی اقتصادهای منتخب، ۲۰۰۰، ۲۰۱۰ و ۲۰۲۱ (درصد) ۷۱
- شکل ۳-۷: نرخ مشارکت زنجیره ارزش جهانی بنگلادش برحسب بخش، ۲۰۰۰، ۲۰۱۰ و ۲۰۲۱ ..... ۷۷
- شکل ۳-۸: طول مراحل تولید زنجیره ارزش جهانی بنگلادش برحسب بخش، ۲۰۰۰، ۲۰۱۰ و ۲۰۲۱ ..... ۸۵
- شکل ۳-۹: طول مراحل تولید زنجیره ارزش جهانی روبه جلو بنگلادش برای بخش‌های منتخب، ۲۰۰۰، ۲۰۱۰ و ۲۰۲۱ ..... ۸۹
- شکل ۳-۱۰: جایگاه زنجیره ارزش جهانی ۶۲ اقتصاد و باقی جهان، ۲۰۰۰، ۲۰۰۷-۲۰۲۱ ..... ۹۱
- شکل ۳-۱۱: جایگاه زنجیره ارزش جهانی در بخش محصولات نساجی و منسوجات ۶۲ اقتصاد و باقی جهان، ۲۰۰۰، ۲۰۰۷-۲۰۲۱ ..... ۹۲
- شکل ۳-۱۲: جایگاه زنجیره ارزش جهانی بنگلادش برحسب بخش ۹۴
- شکل ۴-۱: شاخص هرفیندال - هیرشمن اقتصادهای منتخب با استفاده از صادرات هر بخش، ۲۰۰۰، ۲۰۰۷-۲۰۲۱ ..... ۱۰۳
- شکل ۴-۲: سهم بخش‌ها بنگلادش در صادرات ناخالص، REX+ DAVAX، ۲۰۰۰، ۲۰۰۷-۲۰۲۱ ..... ۱۰۶
- شکل ۴-۳: مزیت نسبی آشکارشده نرمال بخش‌ها، بنگلادش، ۲۰۲۱ ..... ۱۱۱
- شکل ۴-۴: مزیت نسبی آشکارشده نرمال، بنگلادش ۱۱۴
- شکل ۴-۵: مزیت نسبی آشکارشده نرمال برای بخش‌های منتخب، ۶۲ اقتصاد و سایر نقاط جهان ۱۲۳
- شکل ۴-۶: نقشه ادغام ۱۲۶
- شکل ۴-۷: نقشه ادغام در سطح اقتصاد، ۲۰۰۷، ۲۰۱۴ و ۲۰۲۱ ..... ۱۲۸
- شکل ۴-۸: نقشه ادغام در بخش محصولات نساجی و منسوجات، ۲۰۰۷ و ۲۰۲۱ ..... ۱۲۹
- شکل ۴-۹: ادغام در بخش‌های مختلف صنعت بنگلادش، ۲۰۰۷، ۲۰۱۴ و ۲۰۲۱ ..... ۱۳۱
- شکل ۵-۱: نرخ بهره‌برداری GSP بنگلادش در بخش نساجی و محصولات مربوطه، ۲۰۰۵-۲۰۲۰ ..... ۱۳۷

شکل ۲-۵: HHI بنگلادش و سهم صادرات برحسب کالاهای اساسی (نظام هماهنگ ۲)، ۲۰۰۵، ۲۰۱۰ و ۲۰۱۵ (درصد از صادرات).....	۱۴۲
شکل ۳-۵: مقاصد برتر صادراتی بنگلادش در نظام هماهنگ ۶۱ و ۶۲، ۲۰۰۰-۲۰۱۵.....	۱۴۴
شکل ۴-۵: مقاصد صادراتی عمده برای گروه‌های کالایی ۶۱ و ۶۲ مطابق نظام هماهنگ HS، ۲۰۲۱ (برحسب میلیارد دلار).....	۱۴۷
شکل ۱-۶: رشد صادرات و واردات بنگلادش، ۲۰۱۵-۲۰۲۰ (درصد).....	۱۵۲
شکل ۲-۶: تحول اقتصادی مبتنی بر تحول دیجیتال.....	۱۵۶
شکل ۳-۶: بهره‌وری کار در بخش‌های مختلف بنگلادش، ۱۹۹۰-۲۰۱۹.....	۱۵۸
شکل ۴-۶: تجزیه بهره‌وری کار بنگلادش.....	۱۵۹
شکل ۵-۶: بهره‌وری نسبی کار در ۲۰۱۰ و تغییر نقطه درصد در سهم اشتغال در ۲۰۰۵-۲۰۱۰.....	۱۶۰
شکل ۶-۶: بهره‌وری نسبی کار در ۲۰۱۸ و تغییر نقطه درصد در سهم اشتغال در ۲۰۱۵-۲۰۱۸.....	۱۶۱
شکل ۷-۶: پیچیدگی اقتصادی بنگلادش، ۲۰۲۰.....	۱۶۳
شکل ۸-۶: رتبه‌بندی پیچیدگی اقتصادی، بنگلادش و رقبای، ۱۹۹۵-۲۰۲۰.....	۱۶۴
شکل ۹-۶: خدمات قابل تحویل دیجیتالی بنگلادش، ۲۰۰۵-۲۰۲۱.....	۱۶۹
شکل ۱۰-۶: صادرات خدمات فناوری اطلاعات و مخابرات بنگلادش، ۲۰۰۵-۲۰۱۷ (درصد).....	۱۷۰
شکل ۱۱-۶: واردات خدمات فناوری اطلاعات و مخابرات، ۲۰۱۷ (درصد).....	۱۷۱
شکل ۱۲-۶: GDP دیجیتال بنگلادش به صورت درصدی از کل GDP، ۲۰۲۱-۲۰۱۶.....	۱۷۳
شکل ۱۳-۶: گروه بنگاه‌های تولیدی بنگلادش، تحقیقات بانک جهانی از شرکت‌های تجاری.....	۱۷۹
شکل ۱۴-۶: متوسط بهره‌وری عامل کل در بنگاه‌های تولیدی بنگلادش.....	۱۸۱
شکل ۱۵-۶: متوسط تراکم صادراتی بنگلادش در بنگاه‌های تولیدی.....	۱۸۲
شکل ۱۶-۶: سهم بخش بنگلادش از سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، ۲۰۲۲ (درصد).....	۱۸۴

شکل ۶-۱۷: منشأ جریان‌های درون‌سوی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش ICT بنگلادش، ۲۰۲۲..... ۱۸۴

فهرست جعبه‌ها

جعبه ۶-۱: تجزیه رشد بهره‌وری کار..... ۱۵۳
جعبه ۶-۲: چهارچوب پیشنهادی ADB برای محاسبه تولید ناخالص داخلی دیجیتال..... ۱۷۲

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
(قرآن کریم. سوره مبارکه النمل/ آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

رسالت و مأموریت دانشگاه امام صادق (علیه السلام) «تولید علوم انسانی اسلامی» و «تربیت نیروی درجه یک برای نظام» (که در راهبردهای ابلاغی مقام معظم رهبری مدظله تعیین شده) است. اثرپذیری علوم انسانی از مبانی معرفتی و نقش معارف اسلامی در تحول علوم انسانی، دانشگاه را بر آن داشت که به طراحی نو و بازمهندسی نظام آموزشی و پژوهشی جهت پاسخ‌گویی به نیازهای نوظهور انقلاب، نظام اسلامی و تربیت اسلامی به عنوان یک اصل محوری برای تحقق مأموریت خویش بپردازد و بر این باور است که علم توأم با تزکیه نفس می‌تواند هویت جامعه را متأثر در مسیر تعالی و رشد قرار دهد.

از این حیث «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چهارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل‌ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد. از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام

پژوهش‌های علمی و بهره‌مندی از نتایج آن‌هاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق (ع) در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم‌اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان‌گذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع) با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آنها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق (ع) را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان شاء الله)

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

مقدمه مترجمان

صنعت پوشاک به عنوان یکی از صنایع دارای مزیت در کشور می باشد؛ چراکه اولاً، نوآوری ایجاد کرده که باعث ایجاد خلاقیت و تنوع در صنعت می شود و ثانیاً، دارای ظرفیت اشتغال زایی بسیار بالایی است که آن را به یک زمینه مالی مناسب برای سرمایه گذاران و سهامداران تبدیل می کند. علاوه بر این، آنچه این صنعت را متمایز می کند، دسترسی به آن با نیاز سرمایه گذاری اولیه نسبتاً کم است.

صنعت پوشاک با بهره گیری از مزیت های موجود در کشور از جمله نیروی انسانی ماهر و منابع انرژی مقرون به صرفه، در سیاست های توسعه صنعتی جایگاه مناسبی داشته و می توان به سمت توسعه این صنعت حرکت کرد. علاوه بر این، نگاه توسعه و تکمیل زنجیره ارزش، در سیاست گذاری و ادبیات توسعه صنعتی کشور، در حال توسعه مفهومی است. از این رو، کتاب حاضر مفاهیم جدیدی (مانند مزیت بر اساس صادرات مجدد) را در این زمینه مطرح کرده است.

با توجه به اینکه هدف از انتشار این کتاب، تحلیل مشارکت زنجیره ارزش جهانی و تجارت است، این کتاب به نقش حیاتی مشارکت در زنجیره ارزش جهانی (GVC) و تجارت بین المللی برای کشورهای در حال توسعه می پردازد. با تجزیه و تحلیل مدل موفقیت یک کشور خاص در چهارچوب زنجیره ارزش جهانی، این کتاب بینش های ارزشمندی را ارائه می دهد که می تواند در

چندین زمینه کلیدی اعمال شود:

- ۱- عضویت راهبردی در سازمان‌های بین‌المللی: این کتاب به تجزیه و تحلیل تجربیات مرتبط با تعامل با سازمان‌های بین‌المللی می‌پردازد تا نقشه راهی برای سایر کشورهای در حال توسعه ارائه دهد.
- ۲- گسترش صادرات و نفوذ در بازارهای هدف: این کتاب به تحلیل موفقیت‌ها در گسترش صادرات و ایجاد حوزه‌های نفوذ صادراتی می‌پردازد. این تجزیه و تحلیل می‌تواند درس‌های ارزشمندی برای سایر اقتصادهای در حال توسعه ارائه دهد.

این کتاب با تجزیه و تحلیل روند توسعه تجارت یک کشور، راهنمای عملی برای سایر کشورهای در حال توسعه ارائه می‌دهد تا از مشارکت در زنجیره ارزش جهانی و تجارت بین‌المللی به عنوان موتورهای رشد و توسعه اقتصادی استفاده کنند.

نکته قابل توجه تلاش دقیق انجام شده برای اطمینان از دقت زبانی و صحت استفاده از اصطلاحات اقتصادی در ترجمه این اثر است. برای این منظور، با استفاده از تخصص تحلیلگران اقتصادی و متخصصان زبان، متن به منظور ترکیب اصطلاحات جدید، که برخی از آنها پیشگام هستند و هنوز در منابع علمی موجود مستند نشده‌اند، اصلاح شده است. در نهایت، امیدواریم این کتاب به عنوان یک اثر ارزشمند نسبت به گسترش ادبیات توسعه سیاست‌گذاری و حکمرانی عمل کند، و درک عمیق‌تر از پیچیدگی‌های پیشرفت صنعتی را تقویت کند.

مهدی مشفق

رضا موسائی

فروردین ماه ۱۴۰۳

پیشگفتار

طی پنج دهه، از استقلال بنگلادش در ۱۹۷۱ تاکنون، این کشور پیشرفت قابل ملاحظه‌ای داشته است. بنگلادش یکی از فقیرترین کشورهای جهان بود؛ اما بهبودهای چشمگیری در زمینه اشتغال‌زایی، کاهش فقر و ارتقای کیفیت زندگی مردم از خود نشان داده است. امروزه، تولید ناخالص داخلی بنگلادش بیش از دانمارک و سنگاپور است و بر مبنای سرانه، از همسایگان خود یعنی هند و پاکستان نیز بیشتر است. چنین تحول عظیمی در بنگلادش، تا حدی، به سبب ورود موفق این کشور به زنجیره‌های ارزش جهانی (GVCs)^۱ بوده است؛ به گونه‌ای که اکنون دومین تأمین‌کننده پوشاک جهان محسوب می‌شود.

بنگلادش خود را یکی از برترین تولیدکنندگان و صادرکنندگان پوشاک آماده (بخر و بپوش) می‌داند. در واقع، امرارمعاش میلیون‌ها خانوار بنگلادشی از طریق این صنعت صورت می‌گیرد و درآمد و سرمایه کلانی را برای اقتصاد کشور به همراه دارد و به همین دلیل، بسیاری از فقر نجات یافته‌اند؛ اما اخیراً، نشانه‌های آسیب‌پذیری در وابستگی اقتصادی به این بخش مشاهده شده است. تخصصی‌سازی عمیق در بخش پوشاک بدان معناست که ممکن است منابع رشد آتی با محدودیت‌هایی مواجه شود. همان‌طور که اقتصاد شکوفا می‌شود و به حد نهایی بازده تجاری خود می‌رسد، احتمال افول قدرت رقابت‌پذیری در بخش صادرات نیز، بالا می‌رود. همچنین، اتکا (صرف) بر

---

1. Global valuechains (GVCs)

صادرات در شرایط فعلی اقتصاد جهانی که به طور روزافزون شاهد بروز شوک‌های اقتصادی در آن هستیم، آینده درخشانی ندارد؛ برای مثال، وقتی بیماری کووید-۱۹ جهان را درنوردید، بخش پوشاک بنگلادش دچار ضرر و زیان فراوانی شد. بخش بزرگی از نیروی کار، عمدتاً زنان، به سبب بسته شدن کارخانه‌ها بیکار شدند. با نگاه به آینده درمی‌یابیم که اگر بنگلادش خواستار آن است که تا سال ۲۰۳۱ به کشوری با درآمد متوسط روبه بالا تبدیل شود، باید این نوع آسیب‌پذیری‌ها و دیگر مشکلات ساختاری را رفع کند.

بانک توسعه آسیایی (ADB)^۱ و بانک توسعه اسلامی (IsDBI)^۲ با همکاری یکدیگر در تلاش‌اند تا نحوه بهره‌برداری کارآمد از ابزارهای زنجیره ارزش جهانی در جهت توسعه را روشن سازند. هدف از این همکاری رفع خلأ دانش و داده در زمینه شناخت تأثیرات زنجیره ارزش جهانی بر کشورهای درحال توسعه است و تاکنون، دو مقاله نیز ماحصل این همکاری بوده است: تکامل مشارکت اندونزی در زنجیره ارزش جهانی که در اکتبر سال ۲۰۱۹ منتشر شد و اقتصاد و تجارت پاکستان در عصر زنجیره‌های ارزش جهانی که در ژانویه سال ۲۰۲۲ منتشر گردید.

اهداف مذکور انگیزه‌ای برای نگارش کتاب حاضر شد که در آن، نقش روبه گسترش بنگلادش در اقتصاد جهانی را بررسی می‌کنیم. در این گزارش (تحول مشارکت بنگلادش در تجارت و زنجیره ارزش جهانی)، داده‌های مربوط به اقتصاد بنگلادش و پیوند آن با دیگر اقتصادهای جهان را تجزیه و تحلیل می‌کنیم. از جمله موارد منحصربه‌فرد این گزارش، می‌توان به فصولی اشاره کرد که در آن‌ها، موافقت‌نامه‌های تجاری و ظرفیت اقتصادی برای متنوع‌سازی و تحول‌آفرینی را ارزیابی خواهیم کرد که با راهبردهای توسعه‌ای بنگلادش

1. The Asian Development Bank (ADB)
2. Islamic Development Bank Institute (IsDBI)

هم‌راستا هستند. آنچه از این پژوهش به دست می‌آید تصویری روبه تکامل از الگوهای تجاری بنگلادش است که از مزیت نسبی بلندمدت این کشور در چند صنعت نشئت می‌گیرد. نتایج این تحقیق حاکی از آن است که اقتصاد بنگلادش می‌تواند از طریق مجموعه‌ای از رویکردها، موفقیت اخیر خود را تداوم بخشد: دستیابی به بازده بالای بهره‌وری به واسطه پذیرش فناوری، کم کردن شکاف دیجیتالی^۱ و گسترش مشارکت خود در زنجیره‌های ارزش جهانی. همچنین، در این پژوهش به صنایع با ظرفیت بالا اشاره خواهیم کرد که پیوندهای داخلی عمیق‌تری دارند و به منظور گسترش زمینه رشد اقتصادی، فرصت‌های گوناگونی به وجود می‌آورند. در پایان، این پژوهش را با تأکید بر نیاز به تقویت سرمایه انسانی، جذب سرمایه‌گذاری‌های مولد، رفع مشکلات زیرساختی و نوین‌سازی ساختارهای سیاست‌گذاری بر تجارت با هدف تشویق متنوع‌سازی اقتصادی، جمع‌بندی خواهیم کرد.

امید است داده‌ها و بینش‌های مطرح شده در این پژوهش به مرجعی ارزشمند برای سیاست‌گذاران و تحلیل‌گرانی مبدل شود که در پی درک وجوه مختلف اقتصاد بنگلادش هستند. همچنین، از مقامات و مشاوران ADB و IsDBI که ما را در تدوین این تحلیل گران‌بها یاری رساندند، قدردانی می‌کنیم و از مشارکت علمی آن‌ها در این زمینه بسیار سپاسگزاریم.

آلبرت پارک

اقتصاددان ارشد و رئیس کل، دپارتمان
همکاری منطقه‌ای و تحقیقات اقتصادی،
بانک توسعه آسیا

سامی السولیم

رئیس کل اجرایی، نهاد بانک توسعه
اسلامی و اقتصاددان ارشد، گروه
بانک توسعه اسلامی

قدردانی

در این اثر، از گزارش آماری جامع بانک توسعه اسلامی (ADB) برای مطالعه وضعیت و روند تکامل مشارکت بنگلادش در فرایندهای تولید جهانی استفاده فراوانی کردیم: جداول داده و ستانده چندمنطقه‌ای (MRIOTs). این کتاب آماری حاصل همکاری علمی ADB و نهاد بانک توسعه اسلامی (IsDBI) در مورد زنجیره‌های ارزش جهانی است و در زمان وقوع بحران در روند جهانی شدن اقتصادی، مرجعی فنی برای تحلیلگران و سیاست‌گذاران به حساب می‌آید. همچنین، از رهبری علمی پارک آلبرت، رئیس کل و اقتصاددان ارشد ADB و سامی السویلیم، رئیس کل اجرایی و اقتصاددان ارشد گروه IsDB، بسیار سپاسگزاریم که در این همکاری علمی ما را یاری نمودند. از ادیمون گینتینگ^۱ و جوزف ارنست زوگلیچ^۲، مدیران ارشد ADB، نیز به خاطر راهنمایی‌شان تشکر می‌کنیم. همچنین، از این اشخاص به خاطر مرور این پژوهش کمال تشکر را داریم: محمد سلیمان (گروه منطقه‌ای IsDB در داکا پایتخت بنگلادش)، بخاری صلاح، محمد زلخبیری، ابوکمارا، محمد القوسی، نویا بودی پاروانتو، علی راشد، عبدل رشید، جهم مائی ای گوئینتو (مشاور) IsDBI. دیدگاه‌ها و بازخوردهای ارزشمند زائید ساتار، رانا حسن،

---

1. Edimon Ginting

2. Joseph Ernest Zveglich

پرامیلا کریولی و سون چان هونگ باعث ارتقای کیفیت این تحلیل شد. همچنین، از نظرهای اعضای وینار آسیا ایمپکت درباره تحول مشارکت بنگلادش در تجارت و زنجیره ارزش جهانی تشکر می‌کنیم. از حمایت شرکای داده‌ای، نهادهای آمادگی رسمی و اعضای مشترک ADB-IsDBI که در طرح‌های ابتکاری ظرفیت‌سازی تحلیلی و آماری مشترک ما حضور داشتند نیز، کمال تشکر و قدردانی را داریم.

این اثر به قلم جانین الورا لاتین و کاریشما بانگا به سرپرستی ماهینشان جوزف ماریاسینگهام همراه با اطلاعاتی از جانب جولیان توماس آلوارز، چریل چیکو، ما چارماین کریسوستومو، کریستین ریگی جاباگات، آنگلو خوزه لومبا، لیلاره‌نما و اریک سوآن نگاشته شد. بسیاری از نشانگرهای معرفی شده در این گزارش را با استفاده از ADB MRIOT محاسبه کردیم که مایکل جان بارسابال، جان آروین برنابی، جولیتا ماگالانس، سارا مائ مانوئل و آنا فرانچسکا روسالس آن‌ها را تفسیر و نگهداری کردند. همچنین، از کنسرسیوم مؤسسات تحقیقاتی به ریاست دانشگاه گرونینگن^۱ تشکر می‌کنیم که اجازه استفاده از داده‌های پایگاه داده جهانی داده و ستانده (WIOD) را صادر کردند.

علائین اس. تان

مشاور، دفتر اقتصاددان ارشد و مدیرکل و رئیس
واحد نوآوری داده و آمار،
دپارتمان همکاری منطقه‌ای و تحقیقات
اقتصادی، بانک توسعه آسیا

عارف سلیمان

مدیرکل، تحقیق و آمار اقتصادی نهاد
بانک توسعه اسلامی

اختصارات

بانک توسعه اسلامی Asian Development Bank	ADB
جدول داده و ستانده چندمنطقه‌ای ADB Multiregional Input-Output Table	ADB-MRIOT
کسب و کار به مشتری business-to-consumer	B2C
مؤسسه مرکزی تحقیقات اقتصاد بین‌الملل فرانسه Centre d'Etudes Prospectives d'Informations Internationales	CEPII
بیماری ویروس کرونا coronavirus disease	COVID-19
موافقت‌نامه جامع و پیشروی مشارکت ترنس - پاسیفیک Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership	CPTPP
صادرات با ارزش افزوده مستقیم جذب شده directly absorbed value-added exports	DAVAX
DAVAX واردکنندگان کالاهای نهایی DAVAX by importers through final goods	DAVAX1
DAVAX واردکنندگان کالاهای واسطه‌ای DAVAX by importers through intermediate goods	DAVAX2
خدمات قابل تحویل دیجیتال digitally deliverable services	DDS
ارزش افزوده داخلی domestic value-added	DVA
هرچیزی به جز تسلیحات (اتحادیه اروپا) Everything but Arms (European Union)	EBA
اتحادیه اروپا European Union	EU

FDI	سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی foreign direct investment
FVA	ارزش افزوده خارجی foreign value-added
GDP	تولید ناخالص داخلی gross domestic product
GSP	نظام عمومی ترجیحات تجاری Generalized System of Trade Preferences
GVA	ارزش افزوده ناخالص gross value-added
GVC	زنجیره ارزش جهانی global value chain
HHI	شاخص هرفیندال - هیرشمن Herfindahl-Hirschman Index
HS	نظام هماهنگ Harmonized System
ICT	فناوری اطلاعات و مخابرات information and communication technology
LDC	کشورهای کمتر توسعه یافته least developed country
NEC	در جای دیگر طبقه‌بندی نشده است not elsewhere classified
NRCA	مزیت نسبی آشکار شده نرمال normalized revealed comparative advantage
PDC	خالص محاسبه مضاعف pure double counting
PRC	جمهوری خلق چین People's Republic of China
RCA	مزیت نسبی آشکار شده revealed comparative advantage
RCEP	مشارکت اقتصادی جامع منطقه‌ای Regional Comprehensive Economic Partnership
REF	انعکاس؛ صادرات ارزش افزوده‌ای که توسط واردکننده مستقیم مجدداً صادر می‌شود و در نهایت، در اقتصاد منشأ، جذب خواهد شد.

reflection; value-added exports that are reexported by the direct importer and eventually absorbed by the origin economy	
صادرات با ارزش افزوده که توسط واردکننده مستقیم مجدداً صادر و در نهایت به خارج از کشور جذب می شود. value-added exports that are reexported by the direct importer and finally absorbed abroad	REX
پوشاک آماده (بخر و بپوش / بازاری) ready-made garments	RMG
بهره‌وری کل عوامل total factor productivity	TFP
بریتانیا United Kingdom	UK
سازمان ملل United Nations	UN
ایالات متحده United States	US
مرکز تحقیقات بانک جهانی World Bank Enterprise Survey	WBES

نکات برجسته

در این اثر تحلیل آماری، با توجه به مشارکت بنگلادش در زنجیره ارزش جهانی (GVCs) و تبدیل شدن آن به کشوری در حال توسعه، اقتصاد بنگلادش را به طور جامع بررسی خواهیم کرد. از جدیدترین اطلاعات همراه با پیشرفته‌ترین روش‌های تحلیل داده استفاده می‌کنیم. در این پژوهش، الگوها و رویه‌های مشارکت در GVC را آشکار می‌سازیم؛ موضوعاتی مانند متنوع‌سازی، ادغام و دیجیتالی‌سازی را بررسی می‌کنیم و به منظور حمایت از تحلیل اقتصادی و سیاست‌گذاری‌ها گزارشی مبتنی بر شواهد ارائه خواهیم کرد.

۱. اقتصاد کلان و صادرات

- فعالیت بخش تولید پوشاک آماده (RMG)، بنگلادش دستاوردهای قابل توجهی در زمینه رشد اقتصادی و کاهش فقر برای این کشور به همراه آورده است. سهم تولید ناخالص داخلی (GDP) بخش کشاورزی که زمانی منبع درآمد اصلی اقتصاد بنگلادش به حساب می‌آمد، از اوایل دهه ۷۰ میلادی تاکنون، حدود ۵۰ درصد کاهش یافته است که علت اصلی آن افزایش سهم صنعت است که در سال ۲۰۲۱ به ۳۳ درصد رسید؛
- گرچه نقش بنگلادش در تجارت بین‌المللی کالا محدود بوده است؛ اما با نگاهی دقیق‌تر به بخش نساجی آن درمی‌یابیم که در تجارت جهانی نقشی پررنگ ایفا می‌کند؛ به طوری که همراه با چین به دومین صادرکننده بزرگ این صنعت مبدل شده است. همچنین، محصولات نساجی بخش

عمده‌ای از صادرات بنگلادش را به خود اختصاص می‌دهند؛ اما افزایش تدریجی در سهم دیگر بخش‌ها مانند پست و مخابرات باعث آفت سهم محصولات نساجی در بخش صادرات شده است؛

■ بنگلادش از نظر صادرات، در مقایسه با رقبایش، به متمرکزترین کشور صادرکننده تبدیل شده است که نشان می‌دهد سطح تخصصی سازی در مورد محصولات خاص در بخش منسوجات نسبتاً بالاست. گرچه طی سال‌های اخیر شاهد گرایش به سمت متنوع‌سازی به محصولات بودیم؛ اما در سال ۲۰۲۰ نسبت به اوایل قرن حاضر همچنان شاهد افزایش تمرکز در این بخش از صنعت هستیم؛

■ به‌رغم جایگاه و اهمیت بخش RMG بنگلادش در صادرات جهانی، این کشور از نظر تجارت آزاد در رتبه‌ای پایین‌تر از میانگین جهانی قرار می‌گیرد. همچنین، اقتصاد بنگلادش از رقبایش مانند کامبوج، هند، پاکستان و چین عقب‌تر است؛ بنابراین، افزایش تجارت بین‌الملل در دیگر بخش‌های صنعت این کشور گزینه‌ای منطقی برای دستیابی به رشد بیشتر خواهد بود.

۲. مشارکت در زنجیره‌های ارزش جهانی

■ با تجزیه صادرات ناخالص برحسب نوع ارزش افزوده، جهت‌گیری روشنی به سمت تجارت مستقیم آشکار می‌شود. صادرات RMG بنگلادش عمدتاً برای مصرف نهایی هستند؛ از این‌رو به‌استثنای توزیع به فروشگاه‌ها، به فرآوری دیگری نیاز ندارند. از سوی دیگر، بخش ارزش افزوده خارجی صادرات ناخالص افزایش یافته است که حاکی از ادغام روبه‌عقب (معکوس) بیش‌ازپیش است؛ یعنی، اتکای صنایع بنگلادش به واردات بیشتر شده است؛

■ ایالات متحده، آلمان و بریتانیا جزو مقاصد اصلی صادرات بنگلادش

بودند؛ به طوری که محصولات نساجی بخش عمده‌ای از این صادرات را شکل می‌داد. صرف نظر از اینکه محتوای صادرات بنگلادش عمدتاً برمبنای ارزش افزوده داخلی باشد یا خارجی، فهرست اقتصادهای دریافت‌کننده فرقی نکرده است؛

■ در این گزارش، از دو معیار برای سنجش مشارکت GVC استفاده می‌کنیم. معیار اول رویکرد تجاری است که سهم تجارت غیرمستقیم در صادرات ناخالص را شامل می‌شود؛ درحالی‌که معیار دوم رویکردی تولیدمحور است که از سهم ارزش افزوده داخلی در صادرات کالاهای واسطه‌ای در کل ارزش افزوده داخلی استفاده می‌کند که ممکن است در هر اقتصادی شکل بگیرد. نرخ مشارکت بنگلادش در GVC نسبتاً پایین بود و حدود ۲۰ درصد زیر سطح میانگین جهانی قرار می‌گرفت. علاوه بر این، طی چند سال اخیر، مشارکت روبه‌عقب^۱ از مشارکت پیشرو^۲ (روبه‌جلو) بیشتر شده است که نشان می‌دهد بنگلادش در حلقه‌های پایین‌تر زنجیره ارزش جهانی مشارکت دارد؛

■ میانگین طول مراحل تولید^۳ نیز بینش‌های ارزشمندی را در مورد نقش اقتصادها در زنجیره‌های ارزش جهانی ارائه می‌کند. میانگین طول مراحل تولید روبه‌جلو مربوط به میانگین تعداد مراحل است که ایجاد

۱. برای کلمه backward participation معانی مختلفی می‌توان متصور شد من جمله: مشارکت معکوس، پسین و پس‌نگر ولی بر اساس نظر متخصصان مشارکت روبه‌عقب انتخاب شد.
 ۲. برای کلمه forward participation ترجمه‌های متعددی مطرح است من جمله: مشارکت پسین، پسین و پیشرو ولیکن اجماع کارشناسان بر مشارکت روبه‌جلو هست. مشارکت روبه‌جلو از مراحل تولید محصول به بعد در زنجیره ارزش که شامل بازاریابی و توزیع نیز می‌شود، اطلاق شده است.
 ۳. طول مراحل تولید عبارت است از: نسبت تولید ناخالص به ارزش افزوده یا محصول نهایی. صورت کسر تولید ناخالص تجمعی زنجیره ارزش است و منجر این نسبت، ارزش افزوده یا محصول نهایی تولید شده از یک زنجیره ارزش است.

ارزش افزوده داخلی در کالاهای واسطه‌ای را از مصرف نهایی آن تفکیک می‌کند. میانگین طول مراحل تولید روبه عقب، به میانگین تعداد مراحل موجود بین اولین استفاده از ارزش افزوده خارجی در کالاهای واسطه‌ای، به عنوان ورودی اولیه تا مصرف نهایی آن اشاره دارد. نسبت روبه جلو بودن به روبه عقب بودن (میانگین طول مراحل تولید)، موقعیت زنجیره‌های ارزش جهانی یک اقتصاد یا بخش اقتصادی را تعیین می‌کند که اگر مقدار آن بالای ۱ باشد، نشان‌دهنده بالادستی نسبی و اگر پایین‌تر از آن باشد، نشان‌دهنده پایین‌دستی نسبی است.

■ افزایش تدریجی در میانگین طول GVC انباشتی روبه جلو و روبه عقب بین سال‌های ۲۰۰۰-۲۰۲۱ در بنگلادش مشاهده شد. از دیدگاه بخش‌های مختلف صنعت، در روندها نوسان وجود داشت. بسیاری از بخش‌های تولیدی شاهد افول طول GVC روبه جلو بودند؛ درحالی‌که همه بخش‌ها به جز دو مورد (اجاره ماشین‌آلات و تجهیزات و دیگر خدمات کسب‌وکار) شاهد افزایش طول GVC روبه جلو بودند؛

■ در کل دوره ۲۰۰۰-۲۰۲۱، جایگاه GVC بنگلادش در مقایسه با میانگین جهانی نسبتاً پایین دست (در محدوده انتهایی زنجیره ارزش)^۱ به حساب می‌آید؛ با این حال، در مقایسه با رقبایش، اقتصاد بنگلادش تا سال ۲۰۱۳، پیش‌ازآنکه در سال‌های بعد وارد جهت دیگری شود، نسبتاً بالادستی^۲ (در قسمت ابتدایی تولید مانند ریسندها و نساجی‌ها) فعال بود. گرچه جایگاه نسبی بخش منسوجات بنگلادش عموماً پایین‌دستی‌تر بود؛ اما از سال ۲۰۱۹

۱. در واقع به یک بخش از پروسه تولید در صنعت اشاره دارد که قبل از سایر فرایندهای تولید است و در بالای همه قرار می‌گیرد.

۲. در مقابل صنایع بالادستی نیز صنایع پایین‌دستی قرار دارد که در صنعت به بخش انتقال و عرضه (بازاریابی و توزیع) فرآورده‌های محصول به دست مصرف‌کننده گفته می‌شود.

تاکنون شاهد همگرایی به سمت میانگین جهانی بودیم. با وجود این، طی همان دوره، رقبای بنگلادش حرکت بالادستی بیشتری داشتند.

۳. متنوع سازی، تخصصی سازی و ادغام

- اگرچه بخش های داخلی صادرکننده مستقیم نیستند؛ اما برخی از بخش های داخلی سهمی با ارزش افزوده در تولید محصول صادرات محور دارند؛ با این حال، رویکردهای استاندارد مبتنی بر تجارت ناخالص برای تشخیص چنین وابستگی های بین بخشی و درعین حال بسیار مهمی، کافی نیستند. این گزارش، با استفاده از چهارچوب های آماری و روش های پیشرفته، این شکاف های تحلیلی را پر می کند و بالطبع تحلیل های سیاستی و اقتصادی کامل تری را فراهم می سازد. (با استفاده از روش هایی به وسیله سهم در ارزش افزوده تجارت خالص احتساب می شود).
- متنوع سازی صادرات از جمله اولویت های کلیدی سیاست گذاری در بنگلادش است. یکی از معیارهای مورداستفاده در جهت عملیاتی سازی این مفهوم شاخص هرفیندال - هیرشمن (HHI) است که درجه تمرکز را اندازه گیری می کند. از نظر صادرات ناخالص، HHI بنگلادش به طور معناداری بیش از HHI بود که بر مبنای صادرات ارزش افزوده محاسبه شد. این نتیجه گیری نشان می دهد که اقتصاد بنگلادش متنوع تر از آن چیزی است که در تحلیل های سنتی نشان داده می شد؛
- همچنین، طبق نتایج تحلیل ارزش افزوده می توان مشاهده کرد که برحسب تمرکز صادرات، بنگلادش با رقبای خود مانند کامبوج و پاکستان هم تراز است؛ حتی با آنکه بخش منسوجات همچنان سهم عمده ای از صادرات ارزش افزوده را به خود اختصاص می دهد، توزیع متوازن تری در بخش هایی مانند کشاورزی، عمده فروشی، پست و مخابرات، امور مالی و دیگر

خدمات کسب و کار مشاهده می‌شود که در صادرات سهم بزرگ‌تری را شکل می‌دهند؛

■ به منظور ارزیابی سطح تخصصی سازی یا رقابت پذیری بخش‌های مختلف صنعت بنگلادش، از شاخص‌های مزیت نسبی آشکار شده (RCA) استفاده کردیم. صرف نظر از معیار مورد استفاده، اقتصاد بنگلادش در شش بخش دارای مزیت نسبی است: ۱- نساجی و محصولات آن؛ ۲- پست و مخابرات؛ ۳- چرم و محصولات چرمی و انواع صنعت کفش (کفش، پوتین و غیره)؛ ۴- مدیریت عمومی و صنایع دفاعی؛ خدمات اجتماعی اجباری؛ ۵- کارهای عمرانی (ساخت و ساز) و ۶- ساخت و تولید، طبقه‌بندی نشده (NEC). پنج بخش دیگر نیز در حالی مزیت نسبی داشتند که صرفاً صادرات ارزش افزوده را در نظر می‌گرفتیم که با توجه به اهمیت شان در تحلیل اقتصادی و سیاسی، می‌توان به میزان پیوند بخش‌های داخلی با صنایع صادرات محور پی برد. این پنج بخش عبارت‌اند از: ۱- کشاورزی، صیادی، جنگل‌داری و شیلات؛ ۲- دیگر بخش‌های خدمات شخصی، اجتماعی و مدنی؛ ۳- امور مالی؛ دیگر مواد معدنی غیرفلزی و ۵- حمل و نقل داخلی؛

■ در سال ۲۰۲۱، بخش نساجی بنگلادش بالاترین RCA را دارا بود و پس از آن بخش پست و مخابرات قرار می‌گرفت؛ با این حال، وقتی صادرات ارزش افزوده به جای صادرات ناخالص ترجیح داده شود، چنین مزیتی به تدریج افول پیدا می‌کند. وقتی برآوردهای صادرات محور ناخالص را با برآوردهای صادرات ارزش افزوده مقایسه می‌کنیم، نوسان‌های قابل ملاحظه‌ای در روندهای RCA بسیاری از بخش‌ها مشاهده می‌شود. معیارهای اندازه‌گیری برخی از بخش‌ها برحسب سرعت تغییر با یکدیگر فرق داشتند؛ در حالی که دیگر معیارها معکوس شدن روندها را نشان می‌دادند؛

- ادغام به میزان ارزش افزوده جذب شده و یا منبع یابی شده از بخش های مختلف داخلی نسبت به باقی جهان مربوط می شود. طی دوره ۲۰۰۰-۲۰۲۱، بنگلادش سطح ادغام بسیار بالایی را تجربه کرد؛ به طوری که سهم ارزش افزوده بخش های داخلی نسبت به محصولات نهایی به طور پیوسته بیش از میانگین جهانی بود و ارزش افزوده حاصل از فعالیت های داخلی نیز عمدتاً به طور بومی مصرف می شدند. گرچه سطح کلی ادغام بین سال های ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۴ دچار افول شد؛ اما پس از آن افزایش یافت که نشان دهنده کاهش مشارکت GVC است؛
- در دوره ۲۰۰۰-۲۰۲۱، سطح ادغام بخش نساجی بنگلادش پایین بود و علت آن اتکای نسبتاً ضعیف به منابع داخلی واسطه ای و مصرف محدود نهایی و واسطه ای ارزش افزوده تولیدی در کشور از طریق این بخش بود. شایان ذکر است که بخش نساجی در ویتنام و کامبوج نیز ادغام پایینی داشتند. نکته جالب اینکه گرچه ادغام روبه عقب و روبه جلو در دو اقتصاد مذکور به مرور زمان دچار افول شد؛ اما عموماً بنگلادش روندی مثبت داشت. این مطلب نشان دهنده افزایش سهم اقتصاد داخلی در تولید و مصرف خروجی بخش نساجی است.

۴. خروج از فهرست کشورهای کمتر توسعه یافته، فرسایش ترجیحات و تنوع جغرافیایی

- با توجه به ارتقای جایگاه آتی که قرار است در نوامبر سال ۲۰۲۶ در مورد وضعیت کشورهای کمتر توسعه یافته صورت بگیرد، بنگلادش با چالش گسستگی منافع حاصل از ترتیبات تجارت ترجیحی مواجه است. پس از تصویب قوانین مطلوب تر در سال ۲۰۱۱، به صورت قسمتی از موافقت نامه «همه چیز به جز تسلیحات»، افزایش قابل توجهی در بهره برداری ترجیحی اتحادیه اروپا از محصولات بنگلادش مشاهده شد و برای مثال، در سال

۲۰۲۱ ارزش کل محصولات نساجی صادرشده به اتحادیه اروپا بالغ بر ۱۷٫۳ میلیارد دلار تخمین زده شد؛

■ تحلیل جغرافیایی صادرات بنگلادش نشان می‌دهد که تمرکز و گرایش آشکاری به سمت اقتصادهای اتحادیه اروپا وجود دارد. در صورت حرکت به سمت دیگر ترجیحات در قالب اتحادیه‌هایی مانند GSP+ (ارائه طرح‌های تشویقی ویژه در جهت توسعه پایدار و حاکمیت مطلوب)^۱ ممکن است این تمرکز و گرایش تا مدت‌ها پس از خروج بنگلادش از فهرست کشورهای کمتر توسعه یافته نیز حفظ شود. به عنوان راه‌حلی جایگزین، بنگلادش می‌تواند مقاصد صادراتی اش را متنوع سازد و از طریق ورود به معاهده‌های جدید مانند موافقت‌نامه‌های تجارت منطقه‌ای، میزان دسترسی به بازار را افزایش دهد. از جمله موافقت‌نامه‌های تجارت منطقه‌ای که اخیراً اجرایی شده‌اند، می‌توان به مشارکت اقتصادی جامع منطقه‌ای (RCEP) و موافقت‌نامه جامع و پیشروی مشارکت ترانس - پاسیفیک (CPTPP) اشاره کرد؛

■ مقاصد جایگزین برای صادرات به شدت متمرکز در نظام هماهنگ (HS) 62 (انواع پوشاک و البسه بافته شده) و HS 62 (انواع پوشاک و البسه؛ غیر بافت) را می‌توان با شناسایی مقاصد برتر و بازارهای جایگزین هر مورد تعیین کرد. جای تعجب نیست که مقاصد برتر صادرات بنگلادش برای دسته محصولات HS 61 و HS 62 عمدتاً از کشورهای اتحادیه اروپا بودند. ایالات متحده، به رغم عدم ترجیحات تجاری، اولین مقصد صادراتی برای محصولات HS 62 بود. ژاپن (یکی از اعضای RCEP و CPTPP) نیز یکی از واردکنندگان اصلی به شمار می‌رفت؛

■ جالب اینجاست که واردکنندگان برتر محصولات HS 61 و HS 62

1. Special Incentive Arrangement for Sustainable Development and Good Governance

بنگلادش همان مقاصد صادراتی برتر در بین اقتصادهایی هستند که به واردات این محصولات وابسته‌اند. بازارهای جایگزین برای محصولات HS 61 شامل ژاپن، لهستان، روسیه، سوئیس و اتریش می‌شود. مجموعه‌ای مشابه از اقتصادها نیز جزو مقاصد جایگزین ممکن برای صادرات محصولات HS 62 هستند که شامل اعضای RCEP و CPTPP می‌شوند که به ترتیب می‌توان به کره جنوبی و استرالیا اشاره کرد. طی ارزیابی قابل اطمینان بودن با جهت‌دهی مسیر تجارت، واقعیت‌ها و قوانین فعلی که شامل زیان‌های احتمالی در ترجیحات تجاری حاصل از این بازارهای جایگزین می‌شوند، باید مدنظر قرار بگیرد.

۵. دیجیتالی‌سازی و تحول اقتصادی

- تحلیل داده‌های نظرسنجی از بنگاه‌های تجاری نشان می‌دهد بنگاه‌های تولیدی دیجیتالی شده (بنگاه‌هایی که از پست الکترونیک و یا تارنما استفاده می‌کنند) در مقایسه با رقبای غیردیجیتالی‌شان بهره‌وری عوامل کل و شدت صادرات بیشتری دارند؛ بنابراین، در داده‌های تحقیقاتی از بنگاه‌های تجاری، رابطه‌ای مثبت بین دیجیتالی‌سازی و تحول ساختاری مشاهده می‌شود؛
- نرخ دیجیتالی‌سازی که میزان پذیرش و رواج فناوری‌های دیجیتال و اتوماسیون را اندازه‌گیری می‌کند، در بین بخش‌های مختلف بنگلادش تفاوت بسیاری دارد. بالاترین نرخ به «صنایع دیجیتال» مربوط می‌شود: خدمات اطلاعات؛ مخابرات و تجهیزات رایانه‌ای، الکترونیک و نوری (اپتیک). همچنین، برخی از بخش‌ها نیز نرخ نسبتاً بهتری ثبت کرده‌اند: حمل‌ونقل هوایی، گاو و پالایش نفت، ماشین‌آلات و تجهیزات الکتریکی، کاغذ و خمیرکاغذ، محصولات لاستیکی و پلاستیکی. نرخ دیجیتالی‌سازی بخش منسوجات بنگلادش ۹۵ درصد بیشتر از نرخ